
MIRKO ĐORĐEVIĆ

MIT O KRAJU KNJIGE

Doba elektronike u kome živimo, u kome smo prihvatili i započeli trajanje budućnosti — teško je izbeći već konvencionalnu frazu — uvodi nas polako u veliku eru grandioznih mutacija o kojima ranije kulture nisu ni slutile. Famosni šok budućnosti uveliko se oseća. Impulse novoga doba prihvatamo najčešće i ne primećujući kako civilizacija postaje sudbina, *fatum* uistinu antičkih dimenzija. Nije Maršal Makluan prvi koji je uočio kako novine, radio i televizija sve više i više daju pečat jednoj civilizaciji, postaju njena *epika*, njen suštinski izraz, njena neminovnost i stvarna odlika. No, upravo Makluanu pripada zasluga što je sveprisutni fenomen *mass media* označio kao amblem po kome ćemo našu civilizaciju tražiti u istoriji.

Da je samo na tome ostao, Makluan najverovatnije ne bi u svetu ostavio traga o sebi, a svakako ne bi toliko i na takav način bio proglašavan za veličinu koja će u istoriji stati uz bok Frojdu, Ajnštajnu pa i Njutnu, što — sigurno nosi u sebi dobru dozu modernog reklamerstva i preterivanja.

Pa ipak, nekim svojim zapažanjima, nekim zaključcima i analizama, on se zaista izazovno nametnuo vremenu. Njegov je izazov utoliko velik što smelošću svojih analiza izražava stvarnu aktuelnost nekih bitnih problema današnje civilizacije. Samo zapažanje i isticanje činjenice da su novine ep našeg doba — iako nije apsolutno novo — pokriva značajan deo naših, ljudskih situacija u svetu. Istina, čini se, to epsko nađeno je u dosta pojednostavljenoj analogiji sa tradicionalnim epskim. Novine u velikoj meri zahvataju sve, obiljem detalja one zaista podsećaju na ep. Međutim, tradicionalni ep je jedna kondenzacija, njegova suština nikako se ne iscrpljuje samo u mozaičnosti prebogatoj detaljima, on ima u sebi i jedan dublji smisao.

Tradicionalni ep nosi u sebi i čuva poruku, filozofsku poruku, istina kazanu na osoben način jezikom koji ne podseća na jezik i izraz naših

modernih rasuđivanja. On je misaono koherentan, cizelisan vremenom — i upravo vremenom samim i trajanjem u vremenu, oslobođen ne-nužnoga, jer ep je prihvatio trajanje u vremenu kao iskušenje i time se potvrdio kao kulturna vrednost. Novinama, pak, dominira slučaj, one prate i registruju dinamiku, ali su i same nošene tom dinamikom. Tek u vremenskom trajanju zbiva se ona neodgonetnuta *prerada* materijala u istinsku vrednost.

Svojim zapažanjima, analizama koje vrlo često ostavljaju utisak jednog dovršenog sistema, Makluan je dao ne samo širinu epskog izraza nego i značenje koje podseća na totalnost mitskog i večnog.¹⁾

I ep i mit su delo anonimnog tvorca; i ne može se prihvatiti mišljenje da su stvoreni od kolektivnog subjekta, iako su kolektivitet i sredina uslov i podloga njihovog trajanja. No, upravo ohrabreni nekim Makluanovim zaključcima mogli bismo, u izvesnom smislu, tvrditi za novine da su delo kolektivnoga subjekta. Naša konstatacija, iako dosta slobodna, nije slučajna — jer, duh kolektiviteta, sveprisutan u novinama, zahvata čak i knjigu. To je negativna strana fenomena. I knjiga sama, ne samo štampa, može biti, ne izraz stvaralačkog individualiteta nego banalna *konfekcijska* pojava.

Mi nismo nikako slučajno vezali Makluanovu koncepciju za mitski izraz, kao što je nećemo — kasnije — slučajno vezivati za utopijski oblik, jer Makluan tragom vrlo inventivnih slutnji uobličava vidljive fenomene naše civilizacije u jedan sistem koji, iako nije konceptualno celovit, otvara nekoliko zanimljivih krugova razmišljanja. Makluanov izazov o kojem smo govorili u velikoj meri počiva na tom izabranom obliku svoga najavljanja. U tom smislu biće zanimljivo navesti makar jedno mesto iz njego-

¹⁾ Naš pristup Makluanu nema pretenziju da bude celovita analiza njegovoga učenja o uticaju *mass media* na moderne tokove razvoja kulture. Mi se osvrćemo samo na neke momente, upravo na famozni Makluanov mit o kraju knjige, imajući za povod nedavno objavljenu knjigu Maršala Makluana *Gutenbergova galaksija*, („Nolit”, Beograd, 1973).

Najavljan kao prorok, oglašavan za šarlatana, optuživan za intelektualno trovanje omladine, veličan i porican, Makluan je čovek o kome se neobično mnogo piše svuda u svetu, pa i kod nas. Inače, Makluan je rođen 1911. u Edmontonu i čitavoga života bavio se istraživačkim radom u oblasti književnosti. Ovaj prorok iz Toronta, prešao je u katolicizam. („U katolicizmu sam našao svoju duhovnu stabilnost”). Studirao je na čuvenom Trinity College-u, a na Kembridžu se posebno oduševio studijama dela Džemsa Džojlsa, koji će mu kao pisac ostati trajna preokupacija i inspiracija. Ta preokupacija je u osnovi i njegovog dela *Gutenbergova galaksija*, koje se pojavilo prvi put 1962. godine.

vih čuvenih konferencija, ilustrativno na svoj način, a zanimljivo upravo za pristup nekim problemima *Gutenbergove galaksije*.

„Pred nama se nalazi par objekata sasvim različitih: jedna maska sa australijskih ostrva, koja predstavlja primitivnu kulturu nepismenog čovečanstva, i jedan televizijski prijemnik, koji predstavlja čoveka doba elektronike, doba postalfabetske ere. Između ta dva pola se nalazi Gutenbergova galaksija, pet vekova štampe, koji su nastavak jednog milenijuma fonetskog pisma.”²⁾

Na ovako magistralnom luku razvija Makluan svoja posmatranja. Reč je o tome da je sam fenomen postavljen u središte grandioznoga luka, da je mitološki upravo, famozna *terra Gutenbergga* uzeta za međaš, dignuta do simbola koji treba da pomogne da između drevne maske i modernog sredstva komunikacije nađemo sličnosti i podudarnosti. Oba sredstva, oba predmeta, na polovima beskrajne kulturne istorije, uključuju sva čula, izražavaju totalnost predstave koju čovek ima o svetu i o sebi u svetu. Auditivno-taktilni momenat je bitan i na početku i na kraju — jedan je od Makluanovih šokantnih zaključaka kojima se nameće kao prorok nove, elektronske ere u razvoju kulture i civilizacije. Ovdje ćemo već, u pristupu Makluanu, učiniti neke primečbe, neka zapažanja koja bi mogla biti od koristi za bolje razumevanje njegovih teza.

Nema sumnje da je auditivnost dominantna na početku čovekove kulturne istorije, one kulturne istorije koja sigurno leži izvan sfere kulture pisanja i *knjige*. Međutim, ne treba smetnuti s uma da je čovek davnine, čovek usmenih kultura osećao potrebu da svoja iskustva i saznanja o svetu na svoj način *zapisuje*, da o sebi ostavlja i druge tragove sem usmenih, narativnih komunikacija i načina opštenja. On je bukvalno *zacrtao* — ovde je mesto ovoj danas pomodnoj reči — svoj trag, svoj umetnički izraz ma kakvog oblika on bio. Kako bismo inače razumeli pećinske *Venere*, velelepne freske koje beleže agoniju života i smrti, crte i zapise koje su ljudi pradavnine ostavljali o sebi? Ne govori li to upravo o tome da čoveku „zatvorenog društva” nije bio dovoljan samo auditivni, usmeno-narativni izraz? — iako je zaista živeo u relativno maloj po obimu zajednici, u kojoj je posredovanost odnosa bila, možda, nepotrebna. Sam

²⁾ Ovo su reči Maršala Makluana izrečene na jednoj od mnogih konferencija na kojima je i sam tumačio svoje koncepcije, navedene prema knjizi *Pour ou contre McLuhan* (présenté par G.E. Stearn; Editions du Seuil, Paris, 1969, p. 125; — prevod fragmenata iz ovoga zanimljivoga zbornika je svuda naš — M. Đ).

Makluan će, inače, sve što više bude razvijao zanimljivi mozaik svojih hipoteza, sve teže savladavati ovu manjkavost svoje koncepcije.

Drugi je momenat još zanimljiviji upravo stoga što dodiruje temu utopijskih projekcija, što najavljuje prevlast jedne nove i totalne auditivnosti. Da smo delimično zašli u elektronsku budućnost jasno je bilo i pre Makluana, ali da ćemo biti konačno zahvaćeni jednom fatalnom auditivno-vizuelnom mrežom, da ćemo stići u budućnost sveopšte taktilnosti, u *pleme*, to je u Makluana nešto što ne samo šokira nego opседа. U njegovoj viziji elektronika pospešuje tu budućnost, najavljuje *kraj* knjige. Ova Makluanova hipoteza, sporena inače kao naučna novina, prihvatana je kao izazov tradicionalnom posmatranju kulturne istorije. Luk od pradavnine, od vremena primitivne zajednice, do aktuelnoga časa u kome živimo, zatvara se polako u krug: još jednom ćemo postići famozno stanje mira i ravnoteže koje je vladalo (ako je vladalo?!) — u pradavnoj zajednici u plemenu.

Mitsko, utopijsko i futurološko se na čudesan način sreću, ukrštaju i presecaju, u viziji Makluanovoj.

Paradoksalnost i šokantnost nisu mali, jer, po Makluanu, to stanje ćemo postići ovde i sada, u krilu naše elektronske civilizacije. On najavljuje početak *Utopije* upravo tim neobičnim mitsko-utopijskim šokom. Čovek opsednut televizijom i elektronikom je u situaciji „primitivca“ davnine. Sva su čula — i njihova tehnička produženja — u igri. Na monumentalnom luku, po sistemu mozaika, srećemo njegove argumentacije svakako značajne za razumevanje i tumačenje kulturne istorije. (Egipatski pisar je — među ostalima — karika u lancu prelaza sa auditivnog na vizuelno do konačne tačke jedne nove auditivnosti i taktilnosti kao čovekovih posredovanosti u svetu. Nova revolucija, koju je uzrokovalo Gutenbergovo otkriće, dobija od Renesance naovamo, nove i neslućene zamahe.)

Naravno, Makluan ne misli nikako da će buduće metamorfoze biti retrogradne. Naprotiv, u progresivnom smeru stižemo do nove oralnosti, i tako i treba razumeti često pitanje koje Makluan postavlja i sebi i drugima, naime — nije li otpor i neinteresovanje mladih za knjigu u vezi sa duhom nove, elektronske ere u kojoj živimo? Makluan je zanemario činjenice uzročnosti društvenih promena, jer — i knjiga i svi oblici komunikacije mogu menjati svet, ali ga ne mogu bitno izmeniti. Društvena kretanja i promene imaju i dublje i značajnije uzročnike. U krajnjem slučaju, nikako ne treba zanemariti sudbonosnu međuzavisnost društvene baze i drugih

oblika koji izrastaju na njoj. Ili, ne treba precenjivati sredstva ljudskog izraza. (Zaveštanje velikih umetnika, recimo Krleže, je da ne treba nikako precenjivati značenje ni same knjige, jer — gore i knjige i spomenici, i iluzija o njihovoj svemoći u menjanju sveta je često skupo plaćana.)

Tako se Makluanova hipoteza u mitsko-utopijskoj viziji, objavila kao svojevrsni mit o kraju knjige, o kraju fonetske *Ere*, o mutaciji koja će doći sa elektronikom i televizijom.³⁾ No već na samom početku su mnogi istraživači primetili dosta paradoksalnog u inače zanimljivim i izazovnim tezama Maršala Makluana. Jednu od primedbi te vrste učinio je Williams Raymond, koji je studirao u isto vreme sa Makluanom na Kembridžu i koji se najviše bavio pitanjima elitne i popularne kulture.⁴⁾ Nije li uspeh Makluanove knjige u tome, pita se ovaj autor, što upravo krajnjim svojim zaključcima poriče i ništi sebe kao knjigu. Izlazak iz kulture štampe, prelaz na kulturu elektronike i novih medija, Makluan najavljuje upravo knjigom, štampanom reči — štampa je ipak, jedini junak njegove knjige.

Pored toga što ukazuje da je Makluanova knjiga i sama sazdana od citata, da u njenoj kompoziciji ima srednjovekovnog, kaluđerskog i prepisivačkog manira — uistinu, više od trećine svake stranice u Makluanovoj knjizi su navodi — Raymond je učinio joj jednu primedbu šireg značaja. Po njegovim rečima, buržoaska vizija podrazumeva svet kao tržište i svodi istoriju i društvena istraživanja na kvantitativni i spoljni materijal i trebalo bi da marksizam izbegne i prevlada borniranost ove vrste. U tome je njegova istorijska šansa i vrednost njegove naučne novine.

Za probleme oko Makluana, oko njegovih izazovnih hipoteza, ovakva primedba ima izuzetan značaj.

No, još neke Makluanove argumentacije ćemo pogledati baš zato što na njima uporno insistira, što ih u bukvalnom smislu veoma često ponavlja. Štampa, knjiga i njihova moć u Gutenbergovoj eri zaista su izazvale diferencijacije ogromnih razmera na svim poljima, razvoj zanata,

³⁾ „Jer mit je — kaže Makluan — oblik istovremene svesti o složenoj skupini uzroka i posledica.“ (*Gutenbergova galaksija*, naved. izdanje, str. 298). U Gutenbergovoj eri ta svest je ostala „neprozirna“.

⁴⁾ Uporediti izlaganje Williama Raymonda u zborniku posvećenom ovim temama, *Pour ou contre McLuhan* (éd., Seuil, Paris, 1968., p. 180) Raymond je, inače, autor čuvenog *Majskog manifesta* 1968, kojim se začinje značajno traženje novih, socijalističkih puteva za savremeno zapadno, posebno englesko, društvo.

snažan individualizam i polet stvaralaštva, ali, pri tome se ljudi, koje knjiga i štampa povezuju, ipak odvajaju i žive u jednoj imaginarnoj blizini. Čovek se usamljuje, ali mu ipak sve postaje blisko, zaključuje Makluan. Naravno, to odvajanje je zaista imaginarno, jer se povezivanje ljudi, susreti njihovih ideja i kulturnih koncepata događaju na kvalitativno višem nivou, na nivou razvijenog sistema stvaralačkih i kulturnih vrednosti. Ovde ostaje otvorenim pitanje čija je kultura, koja i kakva je moć uslovljava, prisvaja, u kakav je društveni oblik ugrađuje.

Jer, ma kako to izgledalo paradoksalno, ako čovek nije gospodar kulture, tvorac civilizacije, teško da za sebe može tražiti ime njenoga tvorca. U protivnom, čovek će morati da prihvati kulturu otuđenu do onih razmera kada je mora prihvatiti kao fatum i sveobuhvatnu neminovnost u kojoj se on sam jednostavno — događa. Teško je poverovati da će čovek ikada pristati da zaboravi svoju ulogu stvarnoga subjekta u procesu izgradnje kulture.

Makluanovi zaključci dodiruju veliko pitanje Utopije, jedne budućnosti koja treba da bude čovekov svet, ili bar svet u kome čovek budućnosti treba da živi. Nova auditivnost i sveopšta taktilnost vratiće nas totalnom životu, svako će se otkriti i približiti svakome neverovatnom brzinom. Svet budućnosti biće jedno veliko *globalno selo, novo plemo*. Ovi nas momenti podsećaju, među ostalima, na utopijske vizije Hakslija o svetu koji nam se nudi, neminovno nameće, kao budućnost.

Međutim, postoji upadljiva razlika između utopijskih vizija Maršala Makluana i vizije Hakslijeve. Haksli veruje da će elektronika, mašinska civilizacija budućnosti čije će računanje vremena započeti sa Fordom, porobiti čoveka. Čovek će morati da reši samo pitanje kako da zavoli to ropstvo u svetu koji je totalno kondicioniran tehnološki. Makluan je optimista: elektronika će osloboditi čoveka, prebaciće ga iz carstva nužnosti u carstvo igre i rasonode, u sfere stvaralaštva i rada koji nisu napor — na sličan način kao što je konj postao danas samo rasonoda u modernim zemljama. Naša upoređivanja nemaju nameru da budu nikakva odbrana Hakslijevog pesimizma, pa ipak, žele da naglase jedno značajno pitanje. Neće li čovek dati slobodu za blagostanje, izabrati *civilizaciju* umesto kulture?

Nije varljiv utisak da Makluan često zaboravlja kako je najvažnije pitanje u čijim je rukama ta svemoć elektronike. Socijalne revolucije su bile i ostaće činjenice ljudske istorije.

Da bismo makar najsazetije raspravili ove dileme ne možemo mimoići Orvela. Makluan i Orvel su ovde, pa i u celini, upravo tematski bliski. Orvel je, za razliku od Makluana, naglasio fenomen moći — koji je u biti klasna pojava. Makluanu kao da nisu poznate briljantne stranice kojima Orvel slika budućnost — koja je takođe počela — svet sutrašnjice i svet današnji u kome postoje čitave institucije kojima je zadatak da brišu iz kompleta novina sve ono što se ne poklapa sa aktuelnim časom, što se ne slaže sa trenutkom političkog stanja. Sa onim trenutkom koji treba da bude nametnut čoveku kao trenutak jedne, jedine i večite istine! Šta će ostati od Makluanovog epa-novina u tom svetu budućnosti kuda smo se zaputili i kuda ćemo, nema sumnje, neminovno stići?

Jednom smo istakli da su Orvelove vizije mogle izgledati u svoje vreme kao puka utopija, kao imaginarno putovanje u budućnost, kao opsednutost i pesimizam. No sve više postaje jasno da vizije duhovitoga Džordža Orvela treba primiti za autentični realizam klasičnog oblika. Nema mnogo novih momenata u viziji utopijske galaksije budućnosti koju nam dočarava Makluan — bar kada se ti momenti porede sa onima iz kataloga tradicionalnih i klasičnih utopija. Ljudska će se individualnost izgubiti u tom *tribalizovanom* kolektivu budućnosti, njena stvaralačka moć i izvorna inspirativna snaga će presahnuti ma kako Makluan optimistički najavljivao svoj svet sutrašnjice. Kraj knjige o kome govori Makluan može imati širih posledica — uostalom, nije reč samo o nestanku knjige, jer, bukvalno gledano, ljudska istorija nije počela knjigom i ne mora se ni *završiti* knjigom (u smislu kako je mi shvatamo).

Međutim, neka ne bude samo deklarativno optimistički zahtev, — ljudska individualnost čuva u sebi, to je njena *priroda*, mogućnost da se pojavi uvek i svuda kao novi impuls za stvaranje. Ima nekog smisla u drevnom mitu, jednom od najdrevnijih, o pobuni u kosmičkoj harmoničnoj zajednici — i najsavršeniji društveni *kosmos*, najsavršenije društvo znaće za *pbunu anđela*. Prema tome, Makluanova šema, njegova utopijska vizija je podosta uproščena. Svaka će jedinka biti drugoj *mass media* u bukvalnom, neposredovanom smislu. U interpretacijama Maršala Makluana ove zajednice su dosta statično situirane. Mehanika štampe je, istina, izvršila revoluciju: revolucionisala je čitav istorijski tok, uništila je čitavu *galaksiju* rukopisne kulture koja je bila bliska neposredovanoj stvarnosti plemena, ali ne treba mistifikovati stanja davnine, kao što ne treba u futurološkoj koncepciji otići daleko i zaboraviti upravo prirodu ljudske individualnosti.

Ako ljudska individualnost bude savladana totalitetom elektronike, i ova će utopija ostati bez pesnika i sveštenika.

Maršal Makluan nije samo opisivao fenomene elektronske civilizacije, on je sagradio čitav sistem o kraju knjige, o povratku na tribalizovanu zajednicu. Posebno je značajno — i na tome ćemo se zadržati — da je delo Džemsa Džojisa za njega više nego inspiracija. Džojis je njegov glavni argument — knjige njegove i njegova stvaralačka iritacija za Makluana su nađeni izraz za tumačenje fenomena budućnosti koja je na na pragu. „Džojis je ostvario — kaže Makluan — aktuelizovani realizam kontinuirane sadašnjosti za prošle, sadašnje i buduće događaje.”⁵⁾ Džojis on nalazi na marginama moderne civilizacije kao pisca koji je načinio svojevrnsni i do danas neprotumačeni „model svemira” od novina, uklonivši datum na njima. U Džojsovom delu zaista se može sresti *novinski pejzaž* o kome govori Makluan, no, čitav se Džojis ne može svesti samo na to. Makluan koristi Džojisa samo ilustrativno, nalazi istina veliku novinu Džojsovu u raskidu sa klasikom, ali, celinu pišćeve koncepcije ni on ne nalazi, niti je uspostavlja jasnijom analizom.

Zaustavićemo se, za momenat, na nekim problemima tumačenja smisla, poruke, na strukturi Džojsovog dela, u nameri da ga prikažemo u jednom širem kontekstu vrednovanja. Nije nam namera da Makluanovo shvatanje Džojisa sporigimo — ono je vešto primereno opštoj šemi njegove *galaksije*.

Džojis, iako ostavlja takav utisak, nije svodljiv na automatiku, na puki novinski pejzaž, na registraciju svega kako štampa čini. U osnovi Džojsove koncepcije leži inventivno ugrađena tomistička ideja o duhu i telu, o *konsupstancijalitetu* oca i sina. Dedalus i Bloom su suprotnosti, ali i izraz ljudske jedinice onoga što je nerazdvojno u strukturi sveta. Nije puka imaginacija ni pisca niti kritike da se u dubljem sloju nalazi *Odiseja*, i to čini da se Džojsov tekst može posmatrati kao organizovana celina iako — ponovo ćemo istaći — sve odaje slučajnost, mehaniku registrovanja sveg simultaniteta trajanja u svakodnevicu. Ne bismo se složili da je Džojis sav u kolektivističkoj sferi novinaštampe jer, reč je o stvaraocu jake individualnosti.

Džojis je ili stvarno literarno otkrovenje ili obmana — i u tom smislu treba oprezno pristupiti bogatom tkivu njegovoga teksta. Naravno, to nikako ne znači da ga ni Makluan ne može uzi-

⁵⁾ Maršal Makluan, *Gutenbergova galaksija*, naved. izdanje, str. 322.

matu za ilustraciju svojih hipoteza o elektronskoj galaksiji budućnosti. *Ulis* je potvrda ovoga. Bloom je otac Stephenov — duh je cvet života. Mozaik Džojsovih situacija pokazuje da nema telesnog očitstva već samo duhovnog, i Džojsovo to pokazuje tehnikama neobičnih „novinskih pejzaža”, — u tom ga smislu možemo dovesti u vezu sa epom-novinama. Privid proste analogije može da obmane.

Iz Džojsovog dela progovara, u suštini, izvorna, homerovska inspiracija, duboko doživljeni povratak mentalitetu drevnih Feačana, progovara ono što u biti čovekovo traje kao neizmenjeno i večno. Od frejdističkih invektiva o ocu i sinu, do fenomena apostolskog prenošenja, od razmišljanja o Crkvi, do *amor matris*, i subjekta i genitivnog objekta koji su možda „jedini istiniti u životu”, Džojsova inspiracija tka grandiozni mozaik, koji bi, formalno samo, mogao biti poređen jedino sa nizom i beskrajem novinskog teksta što ga izbacuju novinske-štamparske preše u krilu moderne i elektronske civilizacije.

Tkivo Džojsovog teksta je *gusto*, sam je tekst u velikoj meri ezoteričan, mračan od one tame koja je u nama, u našim najdubljim slojevima. *Svega* ima u novinama, isto tako svega ima i u Džojsovu. No, opet se valja čuvati privida puke analogije o kojem smo govorili.

Ko može i na koji način da zaroni u tamne dubine bića, da bude uvek aktivni subjekat koji prati Džojsove stranice, koji može da prati beskraja njegovih asocijacija-iluminacija?

Ma kako gledali na to, priznavali Džojsova ili ga odriicali, jedno ostaje jasno: tamo, na dnu, na obalama bića i tajanstvenim prostorima suštine, kuda stižemo preko snova, mitova, legendi, neobičnih inspirativnih *bđenja*, preko nesvesnih časova svakodnevnog slutnje i snatrenja, svi smo jednaki i povezani, ništa nije izgubljeno, nije zaboravljeno.

Radnja *Uliksa* odvija se u veoma kratkom vremenskom intervalu, četvrtak u zoru do tri sata ujutru narednog dana, ali — to sve Džojsovo je morao živeti mnogo duže, to je u trenutak sabijen iskustvo života. Istina, postoji i moglo bi se i prihvatiti i bukvalno figurativno objašnjenje: sama „traka” života teče kroz svest koja miruje, teče i utiskuje ono što bi puna aktivnost svesti potisla obavezno u nesvesno. Traka je automatski pojam u najbukvalnijem smislu — i kada Bloom hoda kroz njega teče život. Pa ipak, čitav se Džojsovo ne može svesti na *automatsko* pisanje, jer, kada se ponovo uključi aktivnost svesti, nastaju dijalozni, prosuđivanja. (Stephen

gradi svoju teoriju o motivacijama kod Šekspirovih junaka.)

Ovo nije nikako još uvek neki pouzdani ključ za tumačenje Džojsova, ali nam u znatnoj meri može pomoći da shvatimo čudo koje tvore metafore u bogatom mozaiku njegovoga izraza. Džojsova je totalnost upravo stoga što je svet njegove proze zahvaćen u polifoniji na čijim koordinatama traju jednako i simultano registrovana sva bila života. I to nam preči da ga shvatimo kao kolaž. Ovde se u najozbiljnijem vidu postavlja problem čitanja Džojsovog teksta, problem čitačevog „uključivanja“ u tkivo, jer, o klasičnom sistemu i toku sižejskih linija ne može biti ni reči. Džojsov tekst je Makluanu privukao jednom posebnom osobenošću.

To nije roman misli i ideja, junaka i teza, u klasičnom smislu — to su odvezane Eolove mešine nekih podsvesnih potencija. Džojsova je čitač endomorfoza, svega onoga što se javlja u još nekondenzovanoj masi naših nutrina, fizičkih i duhovnih. Od prvog poglavlja — *Telemah*, do poslednjega — *Penelopa*, prema suštinskoj i izvornoj paraleli, Džojsova zaista vraća Homera u naš apokaliptički vek. Pri tome ne može biti drugačije — on je nov stilski do te mere da ga je teško porediti bilo s kim. Napatvoreni, iskonski, onakvi kakvi su inače, puls života i monumentalna simultanost životnih situacija, traju i teku kroz svest i podsvest po zakonima koje jedino može da iskaže — u nedostatku pravog izraza — metafora elektronike o kojoj govori Makluan.

Na momenat se čini da je čitav Džojsova u toj neorganizovanosti detalja, u mozaiku kome monumentalnost ukida svaku perspektivu, ništi svaku logičnu shvatljivost. Ima i toga kod Džojsova, no — ako bismo sve sveli na to, Makluan bi bio ne samo u pravu nego bi automatika bila književna moda, više od toga, književni izraz. Tkivo dela bilo bi sazdano od tokova koji jednostavno sami sebe utiskuju u delo, sve bi bilo svedeno na kolaž i novinski postupak.

Stvaralački proces je potraga za misaonom koherentnošću, za konceptualnošću koja mora imati smisla.

Makluan je u pravu kada Džojsova nalazi na marginama moderne elektronske civilizacije, jer upravo je Džojsova stvaralački anticipator njenih kobnih trauma. U Džojsova se, ipak, o smislu radi. Njegov jedini dan, njegov četvrtak ima značenje *Velikog*, mitskog vremena, jer je u njemu, na spoljašnjoj ravni njegovoga trajanja sažet stvarni *roman* mnogobrojnih junaka. A istinski doživljaj ne mari za hronološko vreme,

za njegovo kalendarsko, profano proticanje. Ako bismo potražili neku sponu, izvesni raspon od „tema” i „problema” kojima se Džojns bavi, ostali bismo bez prave mere, jer je sve do te mere prisutno da se čini, kako bi rekao Makluan, da smo pred epom-novinama kojima je jednostavno uklonjen datum.

Gde je, po Džojnsu, početak? — možemo započeti čitanje od mesta koje slučajno otvorimo. Početak je svuda i nigde, jer — ako život započinjemo svešću o životu to još ne znači da je to i njegov stvarni početak. Džojns traži i rešava pitanje „koliko je stara ljudska duša”, kako on to sam kaže, traži praoblake koji se po zakonima neuništivosti psihičkih sadržaja moraju javiti kada se prasiituacije budu ponovile. U takva mesta svakako spadaju i Blooumova *bđenja*, na čijim marginama raspoznaje kako se „isprepliću glasovi i stapaju u maglenu šutnju: u šutnju koja je beskonačnost prostora”⁶), onih prostora koje čovek nalazi i koji su nalik na Paskalov svemir. Iz tih stanja Džojsov junak dolazi ipak do saznanja, do otkrića, do nukleusa koji iskazuju prave životne sadržaje i nose suštinske poruke. („Možda je isto tako bolno trgnuti se iz majčine utrobe kao trgnuti se iza sna.”)

Misli Blooumove lutaju i hoće da *pokriju sve*, a to je upravo i Džojsov izlet do nemogućeg, prava veličina njegovoga izazova. Nagon je u svemu, on je alfa i omega svega. On navire iz dubina, da je u konvencionalnom smislu prosto teško pratiti *siže* dela. Teško je pratiti i naći, rekao bi Makluan, i *siže* novina.

Ima li Džojns neku jasnu viziju sveta, svoj kosmos u jedinstvenom, klasičnom smislu toga pojma?

O tome nam govori podosta, na svoj način, poslednje poglavlje dela, ono koje je u znaku Penelope, — žene, Molly. Ona je mitski dvojnič epske Penelope, snažan simbol koji spaja vreme prošlo sa vremenom sadašnjim. Odisej se vraća na Itaku, pod rodni krov — Molly se na kraju toliko razotkriva, *vraća*, spušta u sopstvene dubine da oseća želju da bude muškarac. *Penelopa* je ispovest i dnevnik jedne u stvaralačkom smislu oslobođene podsvesti, onirička urvina u koju se silazi u potrazi za prelogičnim viđenjem i kazivanjem.

Izlet u delo Džemsa Džojnsa nije bio pokušaj nekog celovitog tumačenja njegovoga dela. To je bilo svraćanje pažnje na Džojnsa koji je Ma-

⁶) James Joyce, *Uliks*, „Otokar Keršovani”, Rijeka, 1984, str. 507.

⁷) *Op. cit.*, str. 510.

kluanu opsesija. Svoju koncepciju Makluan je zasnovao polazeći od Rablea, preko Servantesa, pa završavajući — konačno je utemeljujući — sa Džojksom. Sa njima je, po njemu, i započeo glasni zahtev za demokratizacijom znanja, započela je potraga za primenjenim znanjem koje će najaviti štampu kao krajnju i završnu fazu azbučne kulture. Odatle su vidljivi tragovi novoga, koje se najavljuje kao *retribalizacija*.

Uvek je to u Makluana reč o *Utopiji*.

Ni ovaj pojam u Makluana nije naročito nov, nije sasvim originalan. Nije teško, i sam on to priznaje često u svojim delima, prepoznati koncepcije Karla Popera o detribalizaciji kao obliku raspadanja tradicionalnih „zatvorenih društava” i perspektivama nove tribalizacije. I Poperova argumentacija zaslužuje primedbu: istina je da su plemenske zajednice počivale na biološkom jedinstvu a da moderno društvo počiva na posredovanim, apstraktnim odnosima, no sav problem nije u tome. Makluan ne uočava, šta više prihvata, jednu upadljivu manjkavost Poperove argumentacije. Naime, Poper misli da klasna borba nije igrala nikakvu ulogu u zatvorenim, tribalizovanim zajednicama, ona je započela tek sa raspadom tribalizovanih društava. Izgleda da se drevne zajednice uzimaju sasvim statično, kao ćelije neživoga organizma. Međutim, nemamo nikakvoga razloga da odbacimo poznatu Marksovu tezu o tome da se u istoriji uvek radilo o borbi klasa u nekom vidu i obliku.

Između Popera i Džojisa, među drugima koje obilato citira, Makluan uvek zatvara svoj mitski krug. U tom krugu glavno čudo je Gutenbergovo otkriće, i ono se može svesti na tradicionalnu mitsku šemu: čovek je živeo u raju *plemena*, oralno je komunicirao sa svima, znao je nemušti jezik svih i svega. Adam je, zatim, izmislio azbuku, fonetsko pismo i knjigu i — izašao je *nag* u svet vizuelnog, zbio se *pad*, Edenska katastrofa njegove pojave u svet specijalizacije i diferencijacije.

Mass media Makluanu odzvanjaju kao plemenski gong jednog novog sveta koji će biti opet *selo*.

No, iako smo osnovne Makluanove teze, iz potrebe za sažimanjem, pojednostavili, možebiti i šematizovali, one podrazumevaju i seriozniji pristup novim pojavama našega veka, u kome elektronika do fantastičnih razmera „produžava” naša čula. Da ga ne treba sasvim simplifikovati — a viliki broj njegovih kritičara to uporno čini — govore nam i ovakve njegove reči, stavovi koji imaju draž pravih otkrića (a upravo njima on sam prilazi blizu razrešenja protivrečnosti koja ga uporno prati) — ovako izrečeni:

„Naučnike i fizičare našeg vremena je, mora biti, često zbunjivala činjenica da što više prođemo u najniže slojeve nepismene svesti, nailazimo na najrazvijenije i najtananije ideje i umetnosti i nauke dvadesetog veka.”⁹⁾

Ovde zapravo treba prepoznati Platona, za koga je govorni izraz bio bliži totalnosti. Usmeni izraz ima svoju moć, svoju mnogoznačnost i slojevitost metaforičnost — Sokrat, Pitagora i Hristos, usmeno su učili, kaže Makluan. Odavde Makluan, što je posebno zanimljivo, povlači magistralne paralele: sve je vodilo govornom izrazu, kultura budućnosti će biti akustička, i — neumoran u svom optimizmu — on nikako ne preporučuje intelektualcima da budu mašinoklasti.

Nije teško zapaziti kako se na ovakav način ispušta iz vida jedna, na izgled, prosta činjenica. Znanja našega veka teško je „držati u glavi”. Upravo je i to jedan od znakova budućnosti.

Ali, u obavezno fragmentiranom i posredovanom svetu, u neminovnoj specijalizaciji koja će rasti u budućnosti, knjiga neće tako lako ustupiti mesto drugim izrazima. Možda jednostavno zato što je ona baš i sačuvala, kasnije ga prihvativši naravno, bogati arsenal ljudskih znanja stečenih i prenošenih oralnim načinom.

Pa ipak, Makluanov mit o kraju knjige jedna je sugestivna opomena o mutacijama i transformacijama koje nosi budućnost. Da će i knjigu zahvatiti, na svoj način, i možda u velikoj meri, ta evolucija, u to nema sumnje — a to je jedna značajna poruka Makluanova.

⁹⁾ Maršal Makluan, *Gutenbergova galaksija*, naved. izdanje, str. 41.